

Богдан Клід
Українське Історичне Товариство
Едмонтон, Канада.

ІСТОРІЯ І ПОЛІТИКА: БОРОТЬБА НАВКОЛО СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

12 лютого 1988 року на 6-й сторінці газети «Известия» з'явилась коротка стаття, у котрій повідомлялось, що праці видатного історика Михайла Грушевського з фондів Центральної Наукової Бібліотеки АН УРСР у Києві невдовзі будуть доступні для рядового читача.¹ Цим самим напів-відкривалась багатолітня завіса цькування, замовчування та ігнорування над цим іменем, коли наукові праці зберігалися у так званих «спецфондах»,² дістатись до яких можна було, пройшовши «сім кіл Дантового пекла», вірніше, — партійної бюрократії, щоб дістати «довір'я» працювати там. Кореспондент газети, подавши короткі біографічні дані Грушевського, наголошував на його значний внесок у розвиток радянської історіографії,³ стверджуючи, що його праці «...вместе с книгами Карамзина, Соловьева, Ключевского, — как бы фундамент здания отечественной истории». У цій же самій статті П. Толчко, директор Інституту археології АН УРСР, досить позитивно ха-

¹ С. Цикора, «К читателю через полвека», «Известия», 12 февраля 1988.

² Тут потрібно зазначити, що, хоча роботи Грушевського були заборонені в українських бібліотеках, у московських та ленинградських вони були доступні будь-кому.

³ До цього часу єдина, досить повна, політична біографія Грушевського видана в англійській мові: Т. Прумак, *Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture*, Toronto, 1987. На жаль, історичні праці Грушевського у ній не аналізуються. В українській мові див. Л. Винар, *Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерті*, У цій праці стисло аналізуються його праці. Багато біографічного матеріалу і статей про Грушевського можна знайти у попередніх числах «Українського історика». У радянських виданнях знецінювався та перекручувався величезний вклад Грушевського у розвиток української історичної науки. Див.: В. Иллерицкий и И. Кудряцов, «Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции», второе издание, Москва, 1971. Див. також: Л. Коваленко, *Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції*, Київ, 1983. Сім сторінок цієї праці присвячені «вкладу» Леніна у розвиток української історіографії, і тільки дві — Грушевського.

рактизував М. Грушевського як історика, кажучи, що «Сегодня специалисты единогласны в утверждении, что по охвату и глубине проработки источников по истории Киевской Руси и Украины он не имел и не имеет себе равных».⁴

Сам факт виступу Толочка як представника Інституту археології, а не Інституту історії АН УРСР, зі схвальною оцінкою діяльності Грушевського, має неабияке значення. Не треба було довго чекати відгуку на появу цієї статті від істориків. У березні/1988 р. редакція «Українського історичного журналу» (далі — «УІЖ») разом з Інститутом історії провели засідання за круглим столом на тему «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність», де Р. Симоненко з Інституту історії охарактеризував статтю в «Известиях» як «беззастережний панегірик на адресу М.С. Грушевського». Він категорично відкинув думку про фундаментальність праць Грушевського. Що ж до його історичних концепцій, то Симоненко оголосив їх «одверто націоналістичними», з яких витікає «войовниче прагнення відокремити і протиставити історію українського та російського народів, довести, нібито вони йшли «відмінними шляхами...». Більше того, він звинуватив Грушевського у зображенні взаємовідносин між обома народами як такі, що «просякнуті незмінною і непереборною ворожістю», що «ніби Україна завжди орієнтувалася на Захід, передусім на Німеччину». Навряд чи після такого — на думку Симоненка — трактування минулого України ми можемо розуміти і правдиво відтворювати її історію, одну з найважливіших складових якої займає взаємозв'язок з російським народом, «його передовою культурою».⁵ Порівнюючи Грушевського з російським істориком та політичним провідником партії кадетів П. Мілюковим, Симоненко нагадував про їх політичну діяльність у 1917-18 роках та характеризував їх погляди як у багато-дечому схожі.⁶

Переломний момент у боротьбі за реабілітацію імені Грушевського наступив з опублікуванням 21 липня 1988 року у «Літературній Україні» (далі — «ЛУ») на цілу газетну шпальту статті С. Білоконя⁷ під лаконічною назвою «Михайло Грушевський». Даючи позитивну оцінку його науковій діяльності, Білокінь цитував історика Д. Багалія, який підкреслював, що основна праця Грушевського *Історія України-Руси*⁸ — це монументальна синтетична праця, що «відповідає вимогам європейської методології... і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів». Білокінь підкреслював, що його «Історія» відіграла значну роль

⁴ С. Цикора, *цит. праця*.

⁵ «Історична наука і сучасність (матеріяли «круглого столу»)», «Український історичний журнал», No. 8, 1988, ст. 35.

⁶ Там же, ст. 36.

⁷ Про С. Білоконя див. *Сергій Білокінь. Бібліографічний покажчик*, Київ 1989.

⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, 10 томів, Львів-Київ, 1898-1936; передрук: Нью-Йорк, 1954-1958 (далі — «Історія»).

у розвитку історичної пам'яті, а, отже, — і національної свідомості; розкривав, можна сказати, надлюдський внесок, який Грушевський зробив у розвитку української історичної науки та становленні української науки, як такої, взагалі. На жаль, зупинившись коротко на оцінці політичних поглядів та діяльності Грушевського і пробуючи узгодити це з радянською політичною дійсністю, С. Білокінь зробив деякі сумнівні висновки.⁹

Відповідь на «відчайдушність» автора статті та редакції газети з'явилась десь через місяць у друкованому органі ЦК КПУ газеті «Радянська Україна». В. Сарбей¹⁰ обвинувачував Білоконя у некомпетентності, бо мовляв, він — літературознавець за професією, а не історик.¹¹ На думку Сарбея, стаття Білоконя написана «з позиції напівправди», що Білокінь ігнорував «марксистсько-ленінські методологічні принципи партійності та історизму в оцінці його (Грушевського) особи і творчої спадщини».¹²

Сарбей заперечував, що Грушевський був переслідуваний сталіністами, повторював стандартні формули про те, що М. Драгоманов, І. Франко та А. Кримський ставилися досить критично до Грушевського як до науковця. Не можна ігнорувати — як стверджував Сарбей — «буржуазно-націоналістичну суть історичної концепції Грушевського», адже ще Ленін написав слово «реакція» на полі брошури Грушевського, яке «супроводжувалось двома знаками оклику!!».¹³ Але Сарбей мусів визнати, що Грушевський був висококваліфікований дослідник історії України, і що було б доцільним перевидати деякі його праці, але з «грунтовними передмовами і коментарями». І, як незаперечний вердикт офіційної науки, при кінці прозвучало: «... у радянських іс-

⁹ Білокінь писав, що Грушевський висловлював «інтернаціоналістичні ідеї» і що найголовніша причина, чому було проголошено IV Універсал, це була реакція на вчинки Троцького, який, на думку Грушевського, зірвав мирні переговори з центральними державами.

¹⁰ Про В. Сарбея див. О. Овсієнко, «Вшанування доктора історичних наук В.Г. Сарбея у зв'язку з його 60-літтям», *УІЖ*, № 5, 1988, ст. 160-161.

¹¹ Звинувачення Сарбея несправедливі. Білокінь вчився на історичному факультеті Київського державного університету, який закінчив у 1971 р. Незважаючи на те, що він мав уже за собою публікації та був нагороджений медаллю «За кращу студентську роботу», його не прийняли на роботу в Інститут історії у Києві. Щоб продовжити навчання, Білокінь поїхав у Москву, де закінчив аспірантуру на філологічному факультеті Московського державного університету. У 1978 р. він захистив дисертацію на тему джерелознавства. Тільки у вересні 1978 р. його прийняли на роботу в Інститут історії як наукового працівника. Див. *Сергій Білокінь. Бібліографічний покажчик*. Можна пригадати, що у 1972 році відбувались масові погроми української інтелігенції. Білокінь, очевидно, став однією з жертв...

¹² В. Сарбей, «Як нам ставитися до М. Грушевського?», *Радянська Україна*, 27 серпня 1988.

¹³ Мається на увазі: *Украинство в России: его запросы и нужды*, Ст. Петербург, 1906.

ториків немає підстав переглядати своє загальне критичне ставлення до творчої спадщини Грушевського... Ще більш критично вони ставляться до всієї політичної діяльності Грушевського...»¹⁴

Симоненко ще раз повернувся до критики Білоконя і Грушевського у статті, котра була опублікована в ідеологічному органі КПУ журналі «Коммунист Украины».¹⁵ Знову засуджуючи кореспондента «Известий», він обурювався, як той міг «одним росчерком пера превратить известного украинского буржуазного историка, политического деятеля и идеолога М.С. Грушевского в революционера».¹⁶ Навіть тодішній перший секретар КПУ В. Щербицький згадав про полеміку навколо імені Грушевського у доповіді на пленумі КПУ 10 жовтня 1988 року. Не називаючи автора, Щербицький сказав, що у статті «однобоко висвітлюється його (Грушевського) наукова і політична діяльність, зроблена спроба якоюсь мірою навіть виправдати його відомі націоналістичні позиції».¹⁷

Незважаючи на відсіч партійної бюрократії з найвищої трибуни, як і негативне ставлення «патріархів» від Інституту історії, робота по реабілітації імені та наукового надбання Грушевського продовжувалась.¹⁸ 5 грудня 1988 року культурологічний клуб «Спадщина» влаштував вечір пам'яті М. Грушевського, де виступи мали Білокінь, Сарбей, Симоненко та Я. Дашкевич, історик та колишній політичний в'язень.¹⁹

Доводячи у своїй доповіді, що критика в його адресу є безпідставною, Білокінь порівнював трактування Грушевського Сарбеєм з аналогічним — з боку С. Щоголева, добре відомого дореволюційного російського ультранационаліста.²⁰ Білокінь показав ігнорування Сарбеєм того факту, що Франко, у загальному, позитивно оцінював наукову ді-

¹⁴ Сарбей, указ. праця.

¹⁵ Р. Симоненко, «Правда истории — верность истории», *Коммунист Украины*, No. 9, 1988, ст. 76-88.

¹⁶ Там же, ст. 80.

¹⁷ В. Щербицький, «Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС Першого секретаря ЦК Компартії України В.В. Щербицького на пленумі ЦК Компартії України 10-го жовтня 1988 року», *Радянська Україна*, 11 жовтня 1988.

¹⁸ З другого боку, в інтерв'ю, опублікованім на Заході, Білокінь признав, що нападки Сарбея і Симоненка мали свої наслідки, і деякі були залякані. Наприклад, редакція «ЛУ» побоялася опублікувати прихильні листи-відгуки, що надійшли у зв'язку з надрукованою статтею, включно з вітальною телеграмою академіка Ліхачова. Див. інтерв'ю Г. Клід з С. Білоконом, «Прочитайте знову тую славу», *Українські вісті*, 9 липня 1989.

¹⁹ Неповний магнітофонний запис цих сходин є у моему архіві та у архіві «Українського історика». Більша частина його — це запис виступів Білоконя і Дашкевича. Скорочений виступ Дашкевича надруковано у формі інтерв'ю. Див. Я. Дашкевич, «Хто такий Михайло Грушевський?», *Наука і культура України*, т. 23, Київ, 1989, ст. 192-201.

²⁰ С. Щеголев, *Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма*, Киев, 1912. (Ця робота — відомий антиукраїнський трактат.)

яльність та праці Грушевського. (У 37-му та 41-му томах недавно опублікованого 50-томного видання творів Франка²¹ місця, де знаходилися похвальні коментарі, були, як зауважив Білокінь, «вирізані».)²² На Грушевський переслідувався сталіністами, і це очевидно: був звільнений з усіх посад і змушений був лишити Київ; його наукові інституції були ліквідовані; багато його студентів та співпрацівників, так само як і донька Катерина, були репресовані.²³

Сильним і різким був виступ Дашкевича. У своїй промові він назвав багаторічну фальсифікацію української історії головною проблемою, навівши, як приклад, висловлювання добре відомого радянського історика та ректора Інституту археології АН СРСР Юрія Афанасьєва,²⁴ котрий, виступаючи у серпні 1988 р. у м. Рига (Латвія), назвав Радянський Союз єдиною країною, яка найбільше зфальсифікувала свою власну історію.²⁵ Дашкевич довів, що при аналізі джерел, котрі вживалися як підстава для критики Грушевського, виявляється тенденційність підходу так званих критиків. Незважаючи на те, що марксистського історика М. Покровського та його школу було давно розгромлено, їх аргументи проти Грушевського продовжують вживати до сьогодні.²⁶ Він підкреслив, що Грушевський ніколи не був ні германофілом, ні австрофілом, як йому закидали, а був переконаним федералістом.²⁷

6 грудня, через день після сходин клубу «Спадщина», почалася пленарна сесія Археографічної Комісії АН УРСР,²⁸ де було вирішено створити спеціальну комісію для перегляду спадщини Грушевського та вив-

²¹ Див. І. Франко, *Твори*, Київ, 1976-1986.

²² Наприклад, у 41-му томі «Творів» Франка у статті «З останніх десятиліть XIX в.», на ст. 522 є купюра, де вирізано похвальні коментарі щодо Грушевського та його роботи у НТШ. Повний текст передрукований у: І. Франко, «Молода Україна». Частина перша. «Провідні ідеї і епізоди», Львів, 1910. Передрук: Вінніпег, Канада, 1920. Читай пропущений текст на ст. 56-57.

²³ Ргута́к, *цит. праця*, ст. 227-262; 269-273.

²⁴ Афанасьєв є не тільки відомий як науковець. Він — депутат нової Верховної Ради СРСР. Разом з академіком А. Сахаровим заснував міжрегіональну групу депутатів, яка стала в опозиції до компартії.

²⁵ Взято з магнітофонного запису. Ця заява не надрукована в інтерв'ю з Дашкевичем. Див. прим. № 19.

²⁶ Наприклад, Дашкевич наводить такі ярлики та штампи, як «безкласовість української нації», «безперервність історичного процесу». Див. Дашкевич, *цит. праця*, ст. 194.

²⁷ Одне з часто вживаних звинувачень проти Грушевського є те, що він був германофілом чи австрофілом, що він займав пронимецьке становище під час першої світової війни. Це звинувачення безпідставне. Див. Ргута́к, *цит. праця*, ст. 109-124.

²⁸ Археографічна Комісія була відновлена при кінці 1987 р. Два рази перед цим вона була скасована: перший раз — у ранніх тридцятих роках, а другий раз — у ранніх сімдесятих. Див. Г. Боряк, «Нарада археографів республіки», *Літературна Україна*, 1 грудня 1988.

чення можливостей перевидання його праць.²⁹ 16 березня 1989 р. «ЛУ» повідомила, що дана комісія мала своє перше засідання, на якому ухвалено доцільність перевидання 10-томної «Історії України-Руси», підготовки до публікації колективної монографії про життя та історичні погляди Грушевського та укладення повної бібліографії його праць. Було також обговорено можливість видання його ще досі не опублікованого листування.³⁰

23 листопада 1989 р. ця ж газета сповістила про третє засідання комісії, де було вирішено публікувати твори Грушевського поетапно. Спершу — капітальні праці, тобто його 10-томну «Історію української літератури».³¹ Машинопис шостого тому, який дотепер «зберігався» в Інституті літератури, зможе, нарешті, також побачити денне світло. На жаль, рукопис другої половини 10-го тому «Історії», який нібито зберігався в архівах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, не віднайдено, і є побоювання, що він або знищений, або пропав навіки.

Окрім полеміки довкола Грушевського та його спадщини, 1988 і, особливо, 1989 роки ознаменувались тим, що деякі його твори почали з'являтися у друку. Журнал «Вітчизна», починаючи з 1989 р., надрукував «Історію української козаччини», що охоплює 7-й та 8-й томи його «Історії». У вступній статті історики В. Смолій та О. Гуржій написали, що Грушевський робить забагато наголосу на національні і релігійні сторони історії козаччини, що «значною мірою недооцінює роль соціального аспекту боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування...». Вони також робили закиди Грушевському, що занадто обережно трактував джерела, які свідчили про зріст популярності «загальнонародної ідеї про воз'єднання України з Росією». Але, не дивлячись на це, автори вітали появу цієї праці Грушевського.³² Журнал «Жовтень» (тепер — «Дзвін») почав друкувати «Культурно-національний рух на Україні в ХУІ-ХУІІ віці».³³ У передмові автор підкреслив, що Грушевський не розпізнав силу впливу ідей європейського ренесансу та реформації на це перше українське національне відродження.³⁴

У грудневому числі журналу «Київ» за 1989 р. головний редактор П.

²⁹ Г. Боряк, О. Тодійчук, «Республіканська нарада „Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку”», *УІЖ*, No. 6, 1989, ст. 146-150.

³⁰ Г. Боряк, «Повернути народові наукову спадщину М.С. Грушевського», *ЛУ*, 16 березня, 1989.

³¹ М. Грушевський, *Історія української літератури*, 5 томів, Нью-Йорк, 1959-60. Передрук київського видання 1923-27 років.

³² В. Смолій і О. Гуржій, «Спадщина», *Вітчизна*, No. 1, 1989 р., ст. 168-172.

³³ Цей науково-популярний твір був вперше надрукований у Києві-Львові у 1912 р.

³⁴ І. Паславський, «Культурно-національний рух на Україні кінця ХУІ — першої половини ХУІІ ст. в оцінці М. Грушевського», *Жовтень*, No. 1, 1989, ст. 95-97.

Перебийніс повідомив, що журнал має намір друкувати всі 10 томів «Історії» Грушевського. Початок було зроблено у цьому ж номері, у вступі до якого Перебийніс схвально оцінював «Історію», хоча Грушевський, на його думку, часами «не сягав за національні обрії» і, навіть, «суперечив історичній логіці». Незважаючи на це, продовжував автор, «ніхто на зміг і не зможе приписати Грушевському вульгарне розуміння розвитку народу і народів, якщо сам не ризикує опинитися на вульгарних позиціях».³⁵

Найважливіша публікація, що появилась у зв'язку з реабілітацією імені Грушевського, це були його спогади, рукопис яких відшукав Білокінь. Спогади діляться на дві частини: перша — стосується молодости автора; друга — найбільш цінна — охоплює період від вересня 1916 р. до вересня 1917 р., і включає великий період діяльності Центральної Ради, коли Грушевський був президентом.³⁶ У передмові до мемуарів історик Ф. Шевченко сказав, що у своїй науковій праці та громадській діяльності Грушевський дотримувався «прогресивних поглядів», хоча, на його думку, «не можна обійти того, що він очолював буржуазну Центральну Раду, яка боролася проти встановлення радянської влади на Україні». Оцінюючи науковий труд Грушевського, Шевченко писав, що деякі його твердження потребують «критичного підходу, відповідної оцінки». Але він також піддав критиці тих, які, нібито аналізуючи його твори, насправді «обмежувалися необґрунтованими категоричними визначеннями, а то й вульгаризаторськими ярликами».³⁷

В аналізі та коментарі відносно періоду спогадів про Центральну Раду, опублікованих у варшавській газеті «Наше слово», Білокінь підкреслював, що Грушевський добре розумів складність ситуації, у якій опинилася Центральна Рада з огляду на політичну та військову обстановку 1917 року. Він підкреслив, що стосунки між петроградським Тимчасовим урядом і Радою ніколи не були задовільними, і що представників Ради ніколи не було у Тимчасовому уряді, який не довіряв Центральній Раді як «своєму» органу, хоча і намагався підкорити собі. Незважаючи на загальне негативне ставлення до українського руху з боку російських кіл, Грушевський залишався на федералістичних позиціях, хоча насправді його ідеї можна вважати як конфедераційні. Бі-

³⁵ П. Перебийніс (головний редактор), «До наших читачів», *Київ*, No. 12, 1989 р., ст. 125.

³⁶ М. Грушевський, «Спомини», *Київ*, перша частина — No.No. 9-12, 1988 р.; друга — No.No. 8-11, 1989 р.

³⁷ Ф. Шевченко, «На часі — всебічний аналіз», *там же*, No. 9, 1988 р., ст. 116-117. У 1966 році була спроба, до певної міри, реабілітувати Грушевського (у якій брав участь Шевченко), що закінчилася невдачею. Див. його статтю «Чому Грушевський повернувся на Радянську Україну?», *УЛЖ*, No. 11, 1966, ст. 13-30. Крім того, див. І. Бойко та Є. Кирилюк, «Михайло Грушевський. З нагоди 100-річчя від дня народження», *Літературна Україна*, 30 вересня 1966.

локінь акцентував увагу на необхідності написання праці про Центральну Раду та про умови, які спричинили проголошення самостійності України у 1918 році.³⁸

Самі спогади можна розглядати як апологетичний твір, у якому Грушевський дає відсіч своїм критикам, що стояли на правих позиціях і звинувачували його у тому, що він не використав сприятливої нагоди 1917 року, щоб здобути більше національних прав, і, зокрема, — проголосити самостійність України. Читаючи спогади видно, що Грушевський розумів складність політичної ситуації і був свідомий того, що український рух не був досить сильним, внаслідок чого були проблеми і в організації військових угруповань.³⁹ Грушевський підтверджує ворожість російського демократичного табору до українських проблем. Знав він і про потенційну небезпеку з боку значного військового гарнізону у місті. Стає очевидно, що він не був націоналістом, коли пробував знайти компроміси з російським урядом та з політичними партіями. Критика Грушевським М. Міхновського та його прибічників та кож чітко показують, де він стояв у цьому питанні.⁴⁰

Незалежно від того, чи ми погоджуємось з політикою Грушевського, чи ні, публікація спогадів — це багатюще джерело для вивчення доби Центральної Ради та української революції 1917 року взагалі.

У березні 1990 року журнал «Україна» передрукував коротку статтю Грушевського, яка вперше була опублікована у квітні 1917 р. Ще раз і ще раз переконуєшся у тому, що звинувачення його у націоналізмі є абсолютно безпідставні. Він відкидає націоналістичну ідею-клич, що майбутня Україна повинна бути лише для етнічних українців, різко виступає проти усіх проявів шовінізму та антисемітизму. Він пише: «... у просторій хаті широкої автономії України, котру будемо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце усім корисним, активним робітникам, перейнятим бажаннями добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології».⁴¹

З усього вищенаведеного стає очевидним, що у 1989 р. були виграні головні битви щодо реабілітації імені Грушевського. Але того ж року

³⁸ С. Білокінь, «Михайло Грушевський і його спогади про Центральну Раду», *Наше слово*, 26 листопада 1989 р., 3 грудня 1989 р.

³⁹ М. Грушевський, «Спомини», *Київ*, No. 10, 1989, ст. 123-125. Там же: No. 11, ст. 118.

⁴⁰ Грушевський назвав Міхновського та його сподвижників «наші фашисти». *Там же*, No. 9, 1989, ст. 133.

⁴¹ М. Грушевський, «У просторій хаті автономії», *Україна*, No. 11, березень 1990, ст. 23. Ця стаття вперше надрукована у газеті «Нова рада» 15 квітня 1917 р. під заголовком «Чи Україна тільки для українців?». Таке ставлення Грушевського до міжнаціональних відносин у повній мірі відповідає його раннім поглядам. Див. М. Грушевський, «На украинские темы: о любви к отечеству и народной гордости», *Литературно-научовий вістник*, том 37, No. 3, 1907 р., ст. 497-505; том 32, No. 4, 1907 р., ст. 111-124.

опубліковано явно політизовану методологічну та історіографічну працю В. Сарбея, один розділ якої присвячений Грушевському.⁴² Сарбей знову повторює багато попередніх звинувачень, додаючи й нове: «Схема истории Украины, разработанная Грушевским, была самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций украинской буржуазно-националистической историографии».⁴³ Далі: «Пропагандисты антикоммунизма из мирового лагеря империалистической реакции используют работы Грушевского в идеологическом противоборстве против Советского Союза и его неотъемлемой составной части — Украинской ССР».⁴⁴ Одна з головних цілей Грушевського (за Сарбеєм) була «... отгородить трудящихся Украины от русского народа, русского рабочего класса и революционного движения, от идеологии пролетарского нитерационализма».⁴⁵

У жовтні 1989 р. «УІЖ» надрукував велику статтю про Грушевського. Автор її — знову ж таки Сарбей.⁴⁶ Продовжуючи свої нападки на Білоконя та звинувачення в адресу Грушевського, він додав ще й нове, наголошуючи на тому, що деякі праці Грушевського були передруковані, починаючи з 1915 р., Союзом Визволення України (СВУ), який отримував фінансові субсидії від німецького та австрійського урядів. Таким чином, Сарбей натякав, що Грушевський був нельояльним і, можливо, агентом.⁴⁷

У жовтні 1989 р. внучка І. Франка Зіновія Франко написала статтю, що стала відповіддю на «запевнення» Сарбея про те, що її дід, у загальному, досить критично ставився до праць Грушевського, і що їх зв'язки можна характеризувати як конфронтаційні. Вона підкреслила, що у радянських працях, де писалося про стосунки між ними, критичні зауваги Франка щодо Грушевського були висвітлені, тоді як похвальні коментарі (яких було набагато більше) не були згадані навіть побіжно. Закінчуючи статтю, автор наголошувала, що не можна трактувати цих двох видатних людей як антиподів, як це робилось донедавна.⁴⁸

В одній із своїх праць марксистський історик М. Покровський написав, що «Історична наука найбільш зполітизована з усіх наук. Исто-

⁴² В. Сарбей, *Очерки по методологии и историографии истории Украины*, Київ, 1989.

⁴³ Там же, ст. 60.

⁴⁴ Там же, ст. 63.

⁴⁵ Там же, ст. 65.

⁴⁶ В. Сарбей, «До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського», *УІЖ*, No. 10, 1989, ст. 114-126.

⁴⁷ Там же, ст. 124. Про Союз Визволення України див.: О. Fedyshyn, "The Germans and the Union for the Liberation of Ukraine, 1914-1917," in T. Hunczak, ed., *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution*, Cambridge, Mass., 1977, ст. 305-322.

⁴⁸ З. Франко, «Франко і Грушевський», *Соціалістична культура*, No. 10, 1989, ст. 6-8.

рія — це політика минулого, без якого не можна здійснювати політику сучасну». ⁴⁹ У другій праці, говорячи про деяких російських істориків минулого століття, він писав, що «Історія, написана цими джентельменами, не представляє нічого іншого, як політику, перенесену у минуле». ⁵⁰

Прислужництво історичної науки до політичних вимог радянського уряду та компартії загальновідомі. Ця реальність, безсумнівно, спустошувала історіографію, негативно відбивалася на долях людей. Історики, котрі в оцінці режиму, були (чи могли би бути) шкідливими для політики уряду, були репресовані або змушені були працювати не за своїм фахом. Але найгірше те, що ті, які залишилися, змушені були брати участь у деформації історії. Як підтвердження, — слова Я. Дашкевича: «У нас були фальшиві вчителі фальшивої історії, і це фальсифікувало наше життя». ⁵¹

Якщо взяти за приклад Україну, то з причин політики Компартії та уряду, які мали за мету придушення української культури і науки, фальсифікація її історії та винищення історіографії дійшли до рівня абсурду. Над іменем найкращого історика України проголошена анатема; ще зовсім донедавна його історичні праці не були доступні для рядового читача. Щоб провести аналогію, потрібно відмітити, що українська історіографія без Грушевського подібна була б до чеської без Ф. Палацького, чи до російської — без Карамзіна, Соловйова і Ключевського. Клясичні праці російських істориків Ключевського та Соловйова були передруковані у радянському періоді: «Курс русской истории» Ключевського передрукований у 1922-му та 1937-му роках, тобто, під час сталінського терору; «История России с древнейших времен» Соловйова була передрукована, починаючи з 1959 р., під час хрущовської «відлиги». Навіть праця Н. Карамзіна «История русского государства» тепер передруковується, так само, як і знову — роботи Ключевського та Соловйова. Що ж до Грушевського, то прийняттю рішення про передрук його монументальної «Історії» передувала довга і затяжна боротьба.

Одна з причин, що шкодила процесу реабілітації імені Грушевського, були його політичні погляди. Але навіть беручи Грушевського як чистого історика, відокремленого від політики, ми бачимо, що його погляди на історію України та історію східних слов'ян у деяких його головних висновках ішли врозріз з радянською історіографією, яка

⁴⁹ М. Покровський, «Историческая наука и борьба классов», втор. издание, Москва, 1933, ст. 360. Цитовано у праці А. Mazour, *The Writing of History in the Soviet Union*, Stanford, 1971, ст. 11.

⁵⁰ М. Покровский, «Вестник Коммунистической академии», том 26 (2), 1928, ст. 5-6. Цитовано: А. Mazour, *The Writing of History in the Soviet Union*, ст. 11.

⁵¹ Я. Дашкевич, *цит. праця*, ст. 192.

має за мету показати «спільне походження» та «бажання до возз'єднання» українців і білорусів з російським народом.

У своїй статті З. Франко відмітила, що ще від часів сталінської епохи радянські науковці, пишучи про Грушевського, дбали не про вивчення та аналізування його праць, щоб розкрити «істинну ідеологічну позицію вченого, а про дискредитацію наукового доробку найбільшого історика України, про заперечення створеної ним концепції цієї історії, а з нею і української дожовтневої історіографії у цілому з тим, щоб, частково видозмінюючи, розвивати думки російських дожовтневих істориків, для яких Україна була не окремим етнонаціональним організмом зі своєю історією, а тільки частиною Росії...».⁵²

Грушевський виклав свою схему історії України та східних слов'ян у вступі до першого тому «Історії», а також — в окремій статті «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства».⁵³ У цій статті Грушевський доводив, що історію трьох східно-слов'янських народів потрібно розглядати окремо, відкинувши підхід, який трактує їх у рамках штучно збудованої концепції «общерусской» історії. У першу чергу це стосується історії Київської Русі, яку Грушевський розглядав як розділ історії України, а не Росії.

Сьогодні схема історії Грушевського прийнята, здебільшого, істориками України на Заході;⁵⁴ наслідки її також відбилися у російській історіографії, особливо у працях М. Любавського та А. Преснякова.⁵⁵ Але у 30-х роках Компартія встановила повний контроль над історичною наукою, і почалися масові переслідування української інтелігенції. З другого боку, російський патріотизм, прояви націоналізму і навіть

⁵² З. Франко, *цит. праця*, ст. 6.

⁵³ М. Грушевський, «Звичайна схема «русской» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» («Сборник статей по славяноведению», часть I, Ст. Петербург, 1904, ст. 298-304). Англійський переклад: «Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the U.S.», vol. II, no. 4, 1952. Див. також: L. Wynar, *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography*, Toronto-New York-Munich, 1988.

⁵⁴ До періоду сталінщини та репресій українські радянські історики визнавали його схему. Див. Д. Багалій, *Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті*, том I, [Харків] 1928, ст. 80-82.

⁵⁵ Див. А. Presniakov, *The Formation of the Great Russian State*, translated by A. Moorehouse, Chicago, 1970. Див. особливо його ж: «Introduction», ст. 6-59. Далі, див. його «Лекции по русской истории», том I («Киевская Русь»), Москва, 1938; передрук, The Hague, 1966. Особливу увагу зверніть на перший розділ. Хоч Пресняков висловився негативно до схеми Грушевського, все ж таки його висновки щодо формування російської нації брали це до уваги. М. Любавський, *Образование основной государственной территории великорусской народности*, часть I («Заселение и объединение центра»), Ленинград, 1929. Див. також його ж: *Древняя русская история до конца XVII в.*, Москва, 1918.

явища шовінізму заохочувались, що добре ілюструвалось відомою сталінською заздравицею російському народові у травні 1945 року.⁵⁶

У цих нових умовах серйозні дослідження про Київську Русь були штучно обмежені, і концепція Грушевського не могла вільно обговорюватись.⁵⁷ Новий погляд на Київську Русь, освячений Компартією, був запропонований Б. Грековим.⁵⁸ У вступі до «Киевской Руси» він доводив (не згадуючи ім'я Грушевського), що історія Київської Русі не може розглядатись виключно як історія українського народу. Ймовірно, на його думку, Київська Русь була спільною державою для українців, білорусів та росіян.⁵⁹

На перший погляд, цей висновок здається поміркованим. Але те, що схильність Грекова до старої, «общерусской», схеми домінує, чітко видно з його ототожнення усіх східних слов'ян з росіянами.⁶⁰

Теорія, що Києво-Руська держава була спільним домом для трьох східно-слов'янських народів, які у цей час, нібито, називалися об'єднаним поняттям «древнерусский народ», є загальноприйнята переважно більшістю радянських науковців сьогодні. Але із зростанням українського національного руху і завдяки частковій реабілітації імені М. Грушевського історики України зможуть — раніше чи пізніше — реабілітувати також його історичну схему, бодай і у зміненій формі. Можна сказати, що цей процес уже розпочався.

В опублікованім недавно інтерв'ю Толочко визнав, що у ще зовсім недавньому минулому істориків страх брав вживати термін «стародавня історія України» і що «тоді небезпечно було казати, що навіть якісь «українські» риси могли виникнути в глибині століть». У той же час росіяни привласнювали історію Київської Русі та її здобутки як свої надбання. Заявляючи про наміри Інституту археології АН УРСР видати тритомну історію старої України, Толочко зробив висновок, що «... і нам треба на повний голос сказати: Київська Русь — це наша історія...».⁶¹

У статті, включеній у збірнику наукових праць, Толочко доводить, що назва «Русь» у літописах вживалася у двох значеннях. У ширшому

⁵⁶ У своїй заздравиці Сталін назвав російську націю «наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза» та «руководящей силой Советского Союза среди всех народов нашей страны». «Правда», 25 травня 1945 р. Добра, хоча і стара праця про російський націоналізм радянського періоду: F. Varghoom, *Soviet Russian Nationalism*, N.Y., 1956.

⁵⁷ Тут треба зазначити, що дуже мало наукових праць з історії Київської Русі були написані у радянський період істориками України. Можна сказати, що дослідження Київської Русі стало «територією» російських істориків...

⁵⁸ Див. А. Vucinich, "The First Russian State," у книжці С.Е. Black, ред., *Rewriting Russian History*, ст. 123-142.

⁵⁹ Б. Греков, *Киевская Русь*, 4-е издание, Москва-Ленинград, 1944, ст. 8.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ «Історії України — нове висвітлення», *Україна*, No. 41, 1989, ст. 4-6.

розумінні — мались на увазі всі землі, що входили до Київсько-Руської держави; у вужчому — тільки для означення південних територій, тобто київської, чернігівської та переяславської земель. Він наводить багато прикладів із літописів, де термін «Русь» був вжитий виключно щодо території Середньої Наддніпрянщини. Толочко підсумовує, що, таким чином, назва «Русь» перейшла пізніше з одного поняття на всі землі, населені східними слов'янами.⁶²

У доповіді на Установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову археолог та історик М. Брайчевський сказав, що «Сучасна наука вважає Київську Русь спільним коренем державності трьох східнослов'янських народів. Але не слід забувати, що основною територією її формування послужила Середня Наддніпрянщина; білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) — на середину XII ст. «Старший брат» виявився наймолодшим за віком — парадокс, що виглядає досить повчальним».⁶³

Ще одна ключова позиція у боротьбі за усамостійнення української історичної науки та за реабілітацію Грушевського і його історичні схеми відбулася під час Першого міжнародного конгресу українців (МАУ), що відбувся у Києві при кінці серпня — на початку вересня 1990 року. Пленарна сесія конгресу прийняла 1 вересня дві резолюції. Перша — про підтримку пропозиції проф. Любомира Винара, голови Українського Історичного Товариства, про проголошення 1991 року — ювілейним роком Грушевського. Друга засудила так звані переяславські тези «До 300-річчя возз'єднання України з Росією» як знаряддя русифікації і фальсифікації історії України.⁶⁴

Сьогодні українська історична наука формально звільнена від рабського служіння партії. Але багато води ще витече, доки вона позбудеться тягару тих деформацій що успадкувала під час радянського тоталітарного режиму. Незважаючи на те, що офіційна історична наука продовжує спрямовуватися та керуватися «старою гвардією», що зробила кар'єру за «ери» Щербицького, по картярськи підтасовуючи історичні факти та перекроюючи тло історії в угоду сталінсько-брежневського смаку у той сам час, коли відбувалися масові арешти серед свідомої інтелігенції, виглядає, що час, коли ці науковці звільнять від партапарату свої нагріті місця, вже не загорями. У недавній полеміці навколо Грушевського та його спадщини деякі історики намагалися поставити перепони перед процесом його реабілітації, але ці спроби

⁶² П. Толочко, «Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси» [Славяне и Русь (в зарубежной историографии)], Киев, 1990, ст. 99-121, особливо ст. 101-104.

⁶³ Співдоповідь Михайла Брайчевського, ЛУ, 12 жовтня 1989 р.

⁶⁴ Любомир Винар, «Пізнайте істину, а істина освободить вас», газета *Самостійна Україна* (Київ), ч. 5, травень 1991, стор. 4.

не були успішними. Зі здобуттям Україною незалежності немає сумніву, що українські історики будуть і далі публікувати праці, доказуючи, що спадщина Київської Русі належить у більшій мірі, по — справедливості, історії України, а не Росії. З часом, будемо сподіватися, цей процес матиме свої позитивні наслідки далеко за межами України, де у більшості університетів ще й сьогодні історія Київської Русі подається, як складова частина історії «старої Росії», у підручниках вживаються терміни «Київська Росія», «староросійська література» і таке інше. Очевидно, як мінімум, треба припинити такі історично неправильні тлумачення і дати об'єктивне висвітлення історичного процесу.⁶⁵ Як бачимо, до великої міри, М. Покровський мав рацію: історія та політика (на превеликий жаль) на багатьох етапах переплітаються. Це яскраво видно з прикладу висвітлення історії України та трактування Михайла Грушевського, найбільш визначного її історика.

⁶⁵ Ця стаття була скінчена до проголошення незалежності України, 24 серпня 1991 року, в якому говориться про тисячолітню державотворчу діяльність українського народу (Редакція).